

TÜRKÇEDE BİRLEŞİK CÜMLE PROBLEMİ*

Doç. DR. LEYLÂ KARAHAN

Bu bildiride, bir sınıflandırma problemi üzerinde duracak ve konu hakkındaki farklı yorum ve değerlendirmeleri, kendi görüşlerimle birlikte sizlere sunmaya çalışacağım.

Bilindiği gibi her sınıflandırma belirli bazı ölçülere dayanır. Farklı ölçülerden hareket edilirse, ortaya farklı sınıflandırmalar çıkabilir. Çıkan sonuçları tartışmadan önce, sınıflandırmada esas alınan ölçülerin isabet derecesinin tartışılması problemin çözümünde en uygun yoldur.

Türkçede cümlelerin yapı bakımından sınıflandırılması konusunda, bu gün birbirinden az veya çok farklı çeşitli görüşlerin olduğu bilinmektedir. Cümlelerin yapısını anlatan “basit, yalın, birleşik, girişik, kaynaşık, sıra, sıralı, bağlı, bağlam, bağımlı, bağımsız, ilgi” gibi terimler, Türkçedeki terim, yorum ve değerlendirme kargaşasını hatırlatan terimleridir. Bu kargaşanın dil bilgisi öğretiminde ne büyük sıkıntılar yarattığı, bu alanın uygulayıcıları tarafından çok iyi bilinmektedir.

Cümlelerin yapı bakımından sınıflandırılması konusundaki anlaşmazlık, daha çok basit ve birleşik, diğer adıyla girişik cümle ayırımında kendisini gösterir. Bu sebeple, bildiride sadece basit ve birleşik cümle anlayışları üzerinde durulacak, diğer cümle çeşitlerine temas edilmeyecektir.

Bir anlayışa göre basit yapıyı kabul edilen, meselâ “Çocuk, koşarak geldi.” “Çalışan, kazanır.”, “Çalışmak ilerlerdir.” gibi içinde zarf fiil, sıfat fiil ve isim fiil bulunan cümlelerin, bir başka anlayışa göre “birleşik” kabul edilmesi, bu arada üzerinde durulacak problemin esasını teşkil etmektedir.

Çeşitli gramer kitaplarında yer alan cümle tanımları, araştırmacıların “cümle” kabullerinin farklı olmadığını göstermektedir. Kaynak zikretmeden vereceğim şu birkaç tanım, aynen veya çok az bir değişikliklerle gramer kitaplarında tekrarlanır. “Cümle, bir hüküm grubudur.”, “Cümle, bir yargı bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir eylem veya çekimli bir eylemle birlikte kullanılan sözcükler dizisidir.”, “Tek başına bir yargı, bir cümledir.”, “Cümle, hüküm ifade etmeye yarar. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere, “yargı” kavramının cümlelerin varlığı için gerekli olduğu konusunda araştırmacılar hem fikirdir. Ancak cümlelerin yapı bakımından sınıflandırılması konusunda ortaya çıkan farklı değerlendirmeler ve bu değerlendirmelerin gerekçeleri, araştırmacıların “yargı” ve “yapı” kavramında birleşmediklerini göstermektedir. Tek bir yargıdan ibaret, yani tek yüklemi bulunan,

22-23 Ekim 1993 tarihinde Türk Dil Kurumu’nca düzenlenen “Türk Gramerinin Sorunları” toplantısında okunan bildiri.

20 Türkçede Birleşik Cümle Problemi

meselâ “Yarın tiyatroya gideceğim.”, “Çarşıda arkadaşım ile buluşacağım.” gibi cümleler, bütün araştırmacılar tarafından basit yapı kabul edilir ve böyle cümleler “basit cümle” veya “yalın cümle” şeklinde adlandırılır. Ancak içinde sıfat fiil, isim fiil, ve zarf fiil bulunan cümleler, bazı araştırmacılar tarafından bu unsurların yargı bildirmediği gerekçesiyle “basit cümle” sınırları içine alınırken, aynı tip cümleler, başka araştırmacılar tarafından bu unsurların yargılı, yarım yargılı veya yan yargı olduğu gerekçesiyle “birleşik cümle” kategorisinde değerlendirilir. Bu tür cümleler, “birden çok hüküm bildiren cümle” veya “bir baş cümle ile onun üyelerinden birinin yerini alan bir ikincil cümleden meydana gelen cümle” şeklinde tanımlanmakta ve sıfat fiil, zarf fiil ve isim fiil yargı bildiren ikincil cümleler olarak kabul edilmektedir. Görüldüğü gibi bu sınıflandırmalarda esas alınan “yargı” anlayışları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılık “yapı” anlayışında da kendisini gösterir. Meselâ “Çocuk koşarak geldi.” cümlesini basit yapı olarak değerlendirenler, duygu ve düşüncelerin söz ve yazıdaki ifade ediliş şekillerini esas alırlar. Aynı cümleyi birleşik cümle” olarak değerlendirenler ise böyle bir cümle söz ve yazıya yansımadan önce “Çocuk koştu.” ve “Çocuk geldi.” gibi iki yargılı birimden meydana geldiği varsayımını sınıflandırmalarında gerekçe olarak kullanırlar. İşte hem yargı hem de yapı anlayışındaki bu farklılık, ortaya farklı sınıflandırmalar çıkartmıştır.

Cümlelerin yapı bakımından sınıflandırılması meselesi ele alınmadan önce “yapı” ve “yargı” kavramlarının açıklanması gerekir. Yapı kavramı ile neyi kastediyoruz? Duygu ve düşünceler, dış dünyaya yansımadan önce zihinde çeşitli kalıplar hâlinde teşekkül eder. Zihinde teşekkül eden bu kalıplar, bazen aynen çoğu zaman da farklı şekillerle dış dünyada söze ve yazıya yansır. Meselâ, “Tren gelmiş.”, “Bana bildirdi.” gibi zihnimize oluşan iki cümle, söz ve yazıda “Trenin geldiğini bana bildirdi.” veya “Bana bildirdi ki tren gelmiş.” gibi yapı bakımından birbirinden farklı iki kalıpla karşımıza çıkabilir. “Çanta ağır.”, “Çocuk çantayı taşıyamadı.” cümleleri de “Ağır çantayı çocuk taşıyamadı.” “Çocuk, ağır olduğu için çantayı taşıyamadı.” gibi aralarında bazı nüansların da bulunduğu kalıplar hâlinde söz ve yazıya yansır.

Dil biliminde cümlelerin zihindeki yapısı, “iç yapı”, “derin yapı”, söz ve yazıdaki yapısı da “dış yapı”, “yüzey veya yüzeysel yapı” terimleriyle ifade edilmektedir. Söz ve yazıdaki her cümle, zihinde teşekkül eden cümle veya cümlelerin aynen veya dönüşümler yoluyla yüzey yapıya, yani dış yapıya yansımış şeklidir. Dönüşüm belirli kurallar çerçevesinde gerçekleşir. 1957 yılında dil bilimci Chomsky ile tanıdığımız “Üretici-Dönüşümsel Dil Bilgisi”nde ortaya konan bu düşünceler bütün diller için geçerlidir.

Görüldüğü gibi dil biliminde “yapı” kavramı, “derin ve yüzey yapı” yani “iç ve dış yapı” kavramlarını da bünyesinde taşımaktadır. Dış yapı, iç yapıdaki anlamın ifade ediliş şeklidir. Zihinde ürettiğimiz ham maddenin, yani çekirdek cümlelerin şekli ve sayısı ne olursa olsun, bir dil için karakteristik olan ve onu başka dillerden ayıran, bu ham maddenin söz ve yazıya yansıtılmış şeklidir. Bu sebeple, bir cümle yapı bakımından değerlendirilirken, onun iç yapısı değil dış yapısı, yani ifadedeki yapısı esas alınmalıdır.

“Yapı” kavramından sonra, “yargı” kavramını da şöyle açıklayabiliriz.

Duygu ve düşünceler, cümle adı verilen kalıplarla ifade edilir “Cümle” kavramı, “yargı” kavramı ile eş değerdedir. Yargı bildiren her kelime, her kelime grubu bir cümledir. “Yargı, hüküm” kelimelerine sözlüklerimizde verilen anlamlardan biri de “sonucu verilen, sonucu bildirilen karar”dır. Bu anlama göre, meselâ “geçen yıllar” “güzel hava” ifadeleri –eğer özel bir vurgu ile yargı anlamı yüklenmemişlerse– yargı bildirmedikleri için cümle değildir. Ama “Yıllar geçti.”, “Hava güzel.” ifadeleri ise “geçti” ve “güzel” kelimelerinin yüklendikleri yargıdan dolayı birer cümledir. Yargı ifadesi bu örneklerde olduğu gibi bir kelimeye ya doğrudan ya da çekim ekleriyle yüklenir.

Şimdi bu yapı ve yargı anlayışına bağlı olarak “basit cümle”, kavramını açıklayalım.

Cümle, anlam bakımından başka cümlelerle bağlantılı olsa da yapı bakımından müstakildir. Bu müstakil yapı, bir yüklemden veya bir yüklem ile onu tamamlayan birtakım unsurlardan meydana gelir. Bu unsurlar şekil ve anlam bakımından yükleme bağlıdır. Cümlede, isim sıfat ve zarf görevi yapan bu unsurlar, doğrudan veya dolaylı olarak yüklem anlamını tamamlarlar. Bu unsurlar, kelime veya kelime grubu hâlinde, isimden veya fiilden yapılmış olabilirler. Yapıları ne olursa olsun, şekil ve anlam bakımından yükleme bağlı olarak cümlede görev yaparlar. İşte bir yüklemden ve gerektiğinde onun etrafında kümelenen unsurlardan meydana gelen bu tek yargılı cümle, taşıdığı unsurların yapısı ne olursa olsun bir “basit cümle” dir. Basit cümlelerin yapısında, isimden yapılmış isim, sıfat ve zarflarla, fiilden yapılmış isim, sıfat ve zarflar bulunabilir.

Meselâ, “Sıcak havalar, herkesi bunalıttı.” cümlesinde, “sıcak” kelimesi, isimden yapılmış bir sıfattır ve “havalar” ismini nitelemektedir. Bu cümle tek yargılı bir cümle olduğu için basit cümledir. Bu cümleyi “sıcak” sıfatı yerine “ısınan” sıfatını koyarak değiştirelim. “Isınan havalar, herkesi bunalıttı”. “Isınan” kelimesi, fiilden yapılmış bir sıfattır ve “sıcak” sıfatı gibi “havalar” ismini nitelemektedir. Bu cümledeki sıfatın fiilden yapılmış olma-

22 Türkçede Birleşik Cümle Problemi

şı onun görevini değiştirmediği gibi ona yargı ifadesi de yüklemes. Bu cümle tek yargılı bir cümle olduğu için basit cümledir.

“Hızla evden uzaklaştı.” cümlesi ile “Koşarak evden uzaklaştı cümlelerinde, “hızla” ve “koşarak” kelimeleri, yüklemi niteleyerek zarf görevi yapmaktadırlar. Görevleri aynı olan bu iki kelime arasındaki fark, birinin isimden, diğerinin fiilden yapılmış olmasıdır. Her iki kelime de yargı bildirmezler. Bundan dolayı bu cümleler, birer basit cümledir.

“Kitap insanı dinlendirir.” cümlesi ile “Okumak insanı dinlendirir.” cümlelerini karşılaştıralım. Birinci cümlede insanı dinlendiren “kitap”, ikinci cümlede ise insanı dinlendiren “okumak”tır. Cümlede isim görevi yapan bu kelimelerden “okumak” diğer kelimeden farklı olarak fiilden yapılmıştır. Bu cümleler de birer basit cümledir.

Verdiğimiz bu örneklerde geçen “ısınan” kelimesi bir sıfat fiil, “koşarak” kelimesi bir zarf fiil, “okumak” kelimesi de bir “iş fiil”dir. Bu kelimelerin, isimden yapılmış diğer sıfat, zarf ve isimlerden görev bakımından hiçbir farkları olmadığı örneklerde açıkça görülmektedir.

Bu tür cümleleri “birleşik yapı” kabul edenlere göre, “sıfat fiil, zarf fiil ve isim fiiller”, yarım yargı veya yan yargı bildiren kelimelerdir. Bundan dolayı, bu kelimelerin her biri, temel cümleye bağlanan birer yan cümle, cümlemsi veya cümleciktir. Yüklem görevi bu yargıları sonuca bağlamaktır. Bu tür cümleler, taşıdıkları birden fazla yargıdan dolayı “basit” değil “birleşik cümle”dir. Böyle bir değerlendirme, her şeyden önce “yargı” kavramı ile gelişmektedir. Çünkü bir kelimede yargı ya vardır, ya da yoktur. İsim fiil, sıfat fiil, zarf fiiller, yargı bildirmeyen, cümlede isim, sıfat, zarf görevi yapan kelimelerdir. Bundan dolayı yüklem de yan yargıları sonuca bağlamak gibi bir görevi olamaz. İsim fiil, sıfat fiil ve zarf fiillerin yararlı birimler olarak kabul edilmesinde, bu kelimelerin tıpkı bir yüklem gibi tamamlayıcı unsurlara ihtiyaç duymasının da rolü olduğu düşünülebilir. Halbuki sadece bu tür kelimeler değil, her kelimenin gerektiğinde anlamını tamamlayacak başka kelimelere ihtiyacı vardır. Meselâ, “her zaman bahçede oynayan çocuklar” tamlamasında, nasıl “oynayan” sıfat fiili, “her gün” ve “bahçede” kelimeleri ile tamamlanıyorsa, “beyaz badanalı ev” tamlamasında da “ev” ismi, beyaz badanalı kelimeleriyle tamamlanmaktadır.

İçinde sıfat fiil, isim fiil veya zarf fiil bulunan bir cümlede meselâ “Koşarak uzaklaştı.” cümlesinin, iç yapıda yani zihinde “Koştı.” ve “Uzaklaştı.” gibi iki cümleden meydana geldiği düşünülüyor ve bundan dolayı “koşarak” kelimesinde yargı bulunduğu kabul ediliyorsa, bu mantığı, her cümleye uygulamak mümkündür. Bu mantığa göre meselâ “Mavi bir el-

Leylâ Karahan 23

bise aldım.” cümlesini zihnî yapıda “Bir elbise aldım. Elbise beyazdı.” gibi iki cümleden meydana geldiğini düşünerek birleşik cümle saymak gerekir.

Cümle içindeki bazı unsurlara yargı yüklemek ve bunları yan cümle kabul etmek, dil bilgisi öğretiminde cümle adını verdiğimiz bütünü, bu bütün içindeki unsurların görevlerini ve yükleme bağlantılarını kavramayı da zorlaştırmaktadır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Tek yargılı her cümle, basit cümledir. İsim fiil, sıfat fiil ve zarf fiillerin diğer isim, sıfat ve zarflardan görev bakımından hiçbir farkları yoktur ve bu kelimelerin varlığı basit cümlelerin yapısını etkilemez.

AŞK OLMADAN MEŞK OLMAZ

Son Tübitak raporuna göre

Başbaş bilgisayar, mikro elektronik ve haberleşme,
Yani Bilişim Sektörü!
Sonra güneş enerjisi ve diğer enerjiler!
Üçüncüsü de: Bioreknoloji!
Mega projeler bunlarmış demek,
Çağa damgasını vuran, yaşantımızı etkileyen!
Ve daha neler de neler!

Oysa, duygu içdisidir birincisi,
Üstelik, gönül körü!
Enerji dersin: Tükenmez irade, doğurgan emek,
Eşrefi mahlûkattır insan türü!
Ve tek kelimeyle: Aşktır,
Özlü hamuru biobilmemnenin,
Mayası da hoşgörü!

Ey, Tübitak'tan yedi yüz yıl önce:
— Aşk gelicek cümle eksikler biter! Diyen
İki gözüm Yunus Emre!
Beş kıtada da, adına, sevgi ormanları dikmeli senin
Bu hikmetinden ötürü!
Haklısın çünkü, hem de trilyon kere!

Nüzhet ERMAN